

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Українське географічне товариство
Пряшівський університет (Словаччина)
Економічний університет в Катовіце (Польща)**

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СИСТЕМІ ГЕОГРАФІЧНОЇ, ТУРИЗМОЛОГІЧНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

*Матеріали II-ї міжнародної науково-практичної конференції
(м. Тернопіль, 15 жовтня 2020 р.)*

Тернопіль, 2020

Редакційна колегія: **А.В. Кузишин**, к. геогр. н., доц. (голова редакційної колегії); **Р. Клармар**, PhD, доц. (Словаччина); **Р. Плохіх**, д. геогр. н., проф. (Казахстан); **Б. Паб'ян**, PhD, проф. (Польща); **К.В. Мезенцев**, д. геогр. н., проф.; **І.П. Ковальчук**, д. геогр. н., проф.; **Л.П. Царик**, д. геогр. н., проф.; **М.Я. Сивий**, д. геогр. н., проф.; **Л.Б. Заставецька**, д. геогр. н., проф.; **Т.І. Божук**, д. геогр. н., доц.; **С.І. Задворний**, к. геогр. н., викл. (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, географічний факультет, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, тел. +38(0352) 43-61-54, e-mail: geo.tnpu@gmail.com

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 3 від 27.10.2020 р.).

Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної, туризмологічної та екологічної науки: матеріали II-ї міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 15 жовтня 2020 р.). – Тернопіль: Вектор, 2020. – 366 с.

Тексти представлено у авторській редакції. Автори несуть повну відповідальність за зміст доповідей, а також добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

Матеріали пройшли внутрішнє рецензування.

<i>Тарас Черешнюк</i>	ПІДХОДИ ДО МЕТОДИКИ ОЦІНКИ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД.....	310
<i>Світлана Добровольська</i>	ПРИРОДНІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДНІСТЕРСЬКОГО КАНЬЙОНУ – ЯК ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ	314
<i>Петро Царик</i>	ЩОДО ПРОБЛЕМ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРЕАЦІЙНИХ ПОСЛУГ НА ВОДНОМУ МАРШРУТІ «НА ХВИЛЯХ ТІРАСУ» В НПП «ДНІСТРОВСЬКИЙ КАНЬЙОН»	322
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ В СФЕРІ НАУК ПРО ЗЕМЛЮ		328
<i>Ігор Чеболда, Ігор Кузик</i>	ВОДОКОРИСТУВАННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІЇ.....	328
<i>Людмила Костенюк</i>	ГІДРОЛОГІЧНИЙ РЕЖИМ РІКИ ІЛЬЦЯ (БАСЕЙН ЧОРНОГО ЧЕРЕМОШУ).....	335
НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ У ЧАСИ ВИКЛИКІВ, ЙОГО ВНЕСОК У ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА		341
<i>Radoslav Klamár, Alena Madziková</i>	VYSOKOŠKOLSKÉ UČEBNICE AKO PROSTRIEDOK INOVÁCIE A SKVALITNENIA VÝUČBY ŠTUDENTOV GEOGRAFIE.....	341
<i>Ольга Варакута</i>	ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ.....	349
<i>Світлана Новицька, Любов Янковська</i>	ФОРМУВАННЯ СТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ	358

ФОРМУВАННЯ СТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Світлана Новицька, Любов Янковська

ekosvit76@ukr.net

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Abstract. The article considers the formation of the individual's attitude to the environment, analyzes the concepts of interaction between society and nature, as well as the main directions of the formation of the subjective attitude of the individual to nature in children of different ages.

Keywords: subjective attitude to nature, education, ecology.

Постановка проблеми у загальному вигляді. *Тотальний всезростаючий вплив людини на навколишнє середовище і, як наслідок, катастрофічна його деградація засвідчують необхідність всебічних змін в економічних, політичних і технологічних сферах життєдіяльності людства, а особливо в сфері екологічної освіти. Тому надзвичайно актуальним є пошук методологічних основ взаємодії людини і природи у системі «людина-суспільство-техніка-природне середовище», пошук ефективних шляхів формування нової ціннісної сфери особистості стосовно самої людини, а отже і довкілля, яке її оточує.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Питанню особливостей соціоприродної взаємодії та аналізу цієї проблеми як педагогічної присвячено праці вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: В.І. Вернадського, Я.А. Коменського, В.О. Сухомлинського, О. Леопольда, Дж. Лавлока, А. Наесса, Г.І. Швєбса, Г.П. Пустовіта, М. Белла та інших.*

Метою даного дослідження є обґрунтування важливості врахування ставлення до природи при організації навчального процесу з екології для школярів різних вікових груп.

Виклад основного матеріалу. *Становлення і розвиток процесів взаємодії суспільства і природи можна проаналізувати в вигляді трьох концепцій.*

Перша з них розкриває та характеризує пряму залежність людини від природи на основі незаперечного визнання її могутності. Це відповідно спричинило свідоме обожнення людиною як окремих елементів (об'єктів), так і природи в цілому, а отже – пошук форм власної поведінки і діяльності, які б не порушували гармонію у довкіллі та не вступали у протиріччя зі сформованими політеїстичними уявленнями про довкілля і місце людини в ньому. Ідеї цієї концепції знайшли своє втілення у працях Гомера, Арістотеля, Теофраста, Плутарха, Гіппократа, у яких особлива увага надається єдності складових компонентів системи «природа-людина». Однак людина хоча і посідала у цих

філософських концепціях відповідне місце як мисляча істота і певним чином вільна у своїх діях, однак життя її підпорядковувалось впливу зовнішніх сил. Для української теолого-філософської школи характерним є існування ще досить стійких язичницьких уявлень, які згодом трансформувались під впливом християнської релігії в єдину філософсько-культурологічну, морально-етичну парадигму буття, що в цілому надало їй більш шанобливого ставлення наших пращурів до багатств природи (Володимир Мономах, Никифор, Стефан Калиновський, Григорій Сковорода та ін.) [2].

Для другої концепції характерним є трактування людини як вищої цінності, яка домінує в системі «природа-людина-суспільство». Підґрунтям таких поглядів стало християнство, у рамках якого розвинулась ідея про «подолання» людиною природи, про «божественне» місце людини та її панування над тваринами та «речами». Це спричинило формування стійкої парадигми людської «зверхності». Абсолютизація такого підходу у період становлення промисловості призвело зрештою до посилення тенденції протиставлення людини природі. Характерними у цьому відношенні є праці Р.Декарта, у яких він прямо чи опосередковано закликає людину стати «господарем» природи. Пізніше у класичній німецькій філософії І.Канта матеріальний світ розглядається як всеоб'ємність духу, а людина – як частина матеріального світу; вона сама і навколишній світ підпорядковується вищій силі, що надає людині як «вищій істоті» право змінювати цей світ у своїх власних інтересах [2].

У свою чергу, за В.Гегелем, у людини відбувається відчуження від природного буття, а природа постає в якості реального відтворення «абсолютної ідеї», а не як результат раціональної їх взаємодії. Схожу ідею, однак уже з матеріалістичних позицій, обґрунтував Л.Фейєрбах, який співвідношення «людина – природа» розглядав у контексті антропологічного принципу, тобто в категоріях родової сутності людини, абсолютизуючи її статус у природі.

Потреби промислового виробництва у другій половині XVIII та протягом XIX століття призвели до перегляду ідей про співвідношення «людина-суспільство», до намагань природознавців та натурфілософів доби французького просвітництва віднайти шляхи пояснення протистояння людини і природи. Загальним для філософських позицій цього часу було визнання людини і її діяльності у довкіллі, як визначального фактора впливу на природу.

На практиці ж до 60 – 70-х років XX століття ідея спільного, взаємообумовленого розвитку людини і біосфери в нашій державі розглядалась як суто теоретична концепція, реалізація основних положень якої мала досить далеку перспективу і надзвичайно розмиті контури практичного втілення. Вона

була далека від реальних потреб і практики соціалістичного будівництва, характерною ознакою якого був адміністративний волюнтаризм 20 – 30-х та втілення ідей докорінної перебудови природи 50 – 60-х років ХХ століття. В результаті це призвело до катастрофічних наслідків антропогенного впливу на природу і ще більше загострило екологічні проблеми. Ці негативні явища, критичний стан довкілля в сукупності з об'єктивною потребою бережливого ставлення до природи спричинили пошук шляхів оптимізації процесів взаємодії людини і природи, як двох тісно взаємопов'язаних сил, що існують та діють у біосфері [2].

Провідною ідеєю третьої концепції є необхідність гармонійної взаємодії і співіснування людини і природи (М.Мойсеєв, І.Фролов, Г.Швебс). Окреме і досить помітне місце у розумінні вихідних позицій, можливих напрямів діяльності людини у довкіллі на принципах «коеволюції» та усвідомленні їх сутності як динамічного процесу взаємодії у системі «природа-людина-суспільство», належить еволюційно-ноосферній концепції В.Вернадського. Відповідно їй процес перебудови всього устрою життя людини на планеті, полягає саме у єдності науки і практики, політичних, економічних, релігійних, духовних чи будь-яких інших реалій на кожному з історичних етапів розвитку цивілізації, тобто набуває нового характеру взаємодії людей між собою і природою, який має забезпечити сьогодні і у найближчому майбутньому умови взаєморозвитку цивілізації і природи, пом'якшити антропогенний вплив на довкілля.

Ця концепція посіла провідне місце у побудові стосунків людини і природи в останні двадцять років, у її рамках екологія як наука, що вивчає взаємозв'язки і взаємозалежності в системі «природа – людина – суспільство» є провідною. Більшість з цих ідей у тій чи іншій мірі детермінували появу наприкінці 90-х років ХХ століття концепції сталого розвитку (Ріо де Жанейро, 1992), яка, на думку В.Голубева, К.Лосева, А.Урсула, є панацеєю вирішення значного кола проблем людства і насамперед екологічних. Тоді як на думку М.Мойсеєва, І.Фролова, Г.Швебса, переважна більшість ідей, які складають методологічну основу концепції сталого розвитку, є утопічними, оскільки в результаті людської діяльності порушено рівновагу протікання природних процесів, які відновити за допомогою відомих сьогодні методів і технологій практично неможливо. Єдиним шляхом попередження негативних впливів людської діяльності на природу є формування екологічно вихованої особистості.

Вчені виділяють чотири основних психолого-педагогічних рівні пізнання учнями навколишнього середовища. Перший – усвідомлення навколишнього середовища на основі сенсорного сприйняття реалій дійсності; другий рівень пізнання полягає в усвідомленні особистістю свого місця і ролі у

навколишньому середовищі, як в єдиній цілісній системі; третій – формування стурбованості за стан довкілля як одного з найважливіших моральних та етичних якостей особистості; четвертий рівень – це усвідомлення особистістю того, що навколишнє середовище впливає на її поведінку та на ступінь активності і широту адекватної дії, спрямованої на збереження природи.

Г.П. Пустовіт виділяє чотири типи практичної діяльності особистості у довкіллі відповідно до її віку. Перший тип – об'єктно-прагматичний; другий – об'єктно-непрагматичний; третій – суб'єктно-прагматичний; четвертий тип – суб'єктно-непрагматичний [2].

Суб'єктивне ставлення особистості до природи – це процес, у межах якого особистість, за активної допомоги чи консультування педагога, визначає для себе пріоритетність власних життєвих потреб та обсяги відповідної поведінки і діяльності у довкіллі, спрямованої на їх задоволення, з урахуванням збереження екологічної рівноваги. Тоді навколишнє середовище розглядається не як об'єкт, а як рівноправний суб'єкт взаємодії в системі «людина-суспільство-техніка-природне середовище», а саме: вражає своєю неповторністю; є зв'язуючою ланкою у побудові особистістю своєї власної системи цінностей і ставлень до навколишнього середовища; визнається в якості суб'єкта (навчально-пізнавальної, дослідницької чи ігрової) діяльності чи навіть спілкування (за умови ускладнення стосунків з батьками, вчителями, однолітками).

Доведено, що основними напрямками формування суб'єктивного ставлення особистості до природи є: побудова в свідомості особистості перцептивного образу довкілля (перцептивний напрям); на основі здобутої і опрацьованої в подальшому інформації (когнітивний напрям); формування суб'єктивного ставлення до природи у процесі безпосередньої практичної діяльності в ньому (діяльнісний напрям).

Виділяють чотири типи взаємодії учнів з об'єктами природи: практично-прагматичне використання природного об'єкта (його частин); частково практично-прагматичне використання природного об'єкта (його частин); частково практично-непрагматичне використання природного об'єкта; практично-непрагматичне використання природного об'єкта. Отже формування ставлення до природи у площині «прагматичне-непрагматичне» визначається характером взаємодії особистості з природними об'єктами та діяльністю особистості у довкіллі. Формування ставлення у площині «об'єкт-суб'єкт» визначається суб'єктифікацією природного об'єкта учнем, у зв'язку з чим інтенсивність суб'єктивного ставлення особистості до природи є визначальним фактором у формуванні емоційно-ціннісного компонента екологічної вихованості особистості.

Доведено, що джерелом активності у цих процесах є інтелектуальні та духовні потреби особистості, коли мотиви (пізнати, усвідомити, дослідити, вивчити, зберегти, примножити тощо) виступають реальними спонуками до певних дій. За умови педагогічного супроводу цих процесів провідними мотивами діяльності учнів у довкіллі є інтереси. Отже, потреби і інтереси визначають необхідний напрям та обсяги інтелектуальної діяльності з вивчення довкілля на кожному з етапів розвитку особистості. Не менш важлива роль належить почуттям, які визначаються нами як «діяльність оцінювання» інформації, що опрацьовують школярі. Під час оцінювання природних об'єктів чи явищ інтелектуальні уміння і навички набувають суб'єктивного емоційного спрямування, певного значення для особистості, трансформуючись у її переконання. У свою чергу переконання, які базуються на набутих знаннях, інтелектуальних уміннях і навичках спонукають особистість до оцінювання дійсності та екологічно доцільних дій у довкіллі, визначаючи спрямованість особистості. Однак, спрямованість, мету діяльності, психологічну установку і навіть ідеал, особистість не може визначити без сформованої власної самосвідомості. Самосвідомість визначається як чинник і як результат формування інтелектуального, емоційно-ціннісного та діяльнісно-практичного компонентів екологічної вихованості особистості. Одним з провідних психолого-педагогічних чинників у цих процесах є педагогічний супровід розвитку пізнавальної активності учня і чим вищий рівень цієї активності у поєднанні з набуттям особистістю життєвого досвіду, тим характерніше проявляються зміни прагматизму на не прагматизм у ставленні особистості до природи, а отже у її поведінці у довкіллі. Це в сукупності забезпечує поступову заміну домінування когнітивного на емоційний і практично-поведінковий компонент у спілкуванні особистості з природними об'єктами, однак динамічність та спрямованість цих процесів у дітей різного віку має свої характерні особливості.

Важливе значення при організації екологічної діяльності учнів мають їх вікові особливості.

В дошкільному віці діти володіють такою специфічною властивістю мислення, як “магія” (словам і жестам надається сила впливу на зовнішні предмети). Це дозволяє ефективно використовувати в педагогічному процесі різноманітні елементи ритуалізації їх педагогічної діяльності. Діти можуть обирати для себе природний тотем і згодом збирати про нього різноманітну інформацію, або вигадати для себе “лісове ім'я”, “річкове ім'я” тощо. Важливе значення в дошкільному віці мають пізнавальні ігри, які спрямовані на формування уявлень дитини про відмінності живого і неживого. Таким чином,

в дошкільному віці основний педагогічний акцент варто робити на систему уявлень дитини [1].

Емоційність дітей молодшого шкільного віку сприяє суб'єктифікації об'єктів природи, з позиції «олюднення», кардинально змінюючи мету і мотиви взаємодії з навколишнім середовищем. Тому учні молодшого шкільного віку, переважно, спілкуються з об'єктами природи, як з рівноправними суб'єктами, а прагматизм змінюючись на непрагматизм у їхній поведінці у довкіллі, сприяє динамічності процесів формування компонентів екологічної вихованості.

В молодшому шкільному віці високий пізнавальний інтерес дитини до світу природи, цікавість і спостережливість можуть бути використані для розширення її натуралістичного світогляду і екологічної ерудиції. Книжки з зображенням різноманітних тварин, рослин, екскурсії в природу і музей можуть бути в цьому віці особливо ефективними.

Саме в молодшому шкільному віці з'являється бажання і можливість самому доглядати за природними об'єктами. Дитина активно хоче і реально може утримувати вдома живих істот, взаємодіючи з котрими вона набуває психологічний досвід партнерських взаємостосунків, спілкування. І в результаті ці живі істоти стають для неї значимими іншими, відіграють важливу роль в її індивідуальній картині світу.

Молодший підлітковий вік – це період, особливо сприятливий для цілеспрямованого формування екологічної свідомості. Дитина продовжує сприймати природні об'єкти в якості суб'єктів, проте відбувається заміна їх антропоморфізації на субектифікацію. Інтенсивність відношення до світу природи в цьому віці дуже висока. Поряд з пізнавальним інтересом до природи на високому рівні знаходиться прагнення до практичної взаємодії з природними об'єктами, а також бажання їх охороняти.

В середньому підлітковому віці спостерігається зниження рівня суб'єктного сприйняття природних істот, які вже доволі часто осмислюються вже як об'єкти. В цьому віці варто зосередити увагу на організації участі школярів в природоохоронній діяльності.

Старший підлітковий вік – найбільш педагогічно складний етап формування екологічної свідомості. В цьому віці вже домінує об'єктне уявлення про світ природи, а прагматизм відношення до природи досягає максимуму. Тому виховний процес в старших підлітків носить вимушено корекційний характер. Об'єктно-прагматичний характер, властивий екологічній діяльності старших підлітків, може бути “нейтралізованим” шляхом стимулювання в них екологічного колекціонування, не пов'язаного з нанесенням шкоди природним об'єктам (пір'я пташок, насіння рослин), або їх символів (марок, фотографій).

Також значна симпатія старших підлітків, як хлопчиків, так і дівчаток, до «благородних хижаків» - левів, тигрів – може бути також використана для формування екологічної свідомості, шляхом використання саме хижих тварин в якості модельних природних об'єктів при формуванні екологічних уявлень.

В юнацькому віці особливо виражене переважно естетичне, споглядальне сприйняття природи. В цьому віці спостерігається схильність до пошуку гармонії в світі природи, осмислення особистої позиції в взаємостосунках з ним. Практична взаємодія з світом природи здійснюється з акцентом на оволодіння технологіями естетичного освоєння природних об'єктів: прояв чуттєво-естетичної сприйнятливості до них, емпатії в ситуаціях спілкування з ними [1].

Розуміння процесу формування ставлення школярів до природного середовища при організації навчальної діяльності з екології дозволить вдосконалити навчально-виховний процес і в повній мірі реалізувати зміст і завдання екологічної освіти і виховання учнів. Це позитивно вплине на засвоєння учнями провідних ідей і понять та здобутих екологічно орієнтованих знань, умінь і навичок в цілому, формування та удосконалення асоціативних зв'язків між локальними проблемами найближчого довкілля і безпосередньою екологічно доцільною поведінкою і діяльністю особистості в ньому; залучення учнів до посиленої їх віку конкретної природоохоронної роботи.

Список використаних джерел

1. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс», 1996. - 480 с.
2. Пустовіт Г.П. Теоретико-методологічні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія / Г.П. Пустовіт– К. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.